

פירוש הרמב"ם למילים היווניות שבמשנה

- א. ביאורי מילים יווניות בפירוש המשנה לרמב"ם
- ב. ההסבר לדרכו של הרמב"ם בביאור מילים אלה
- ג. סוף דבר

השפה היוונית, אחת משפות התרבות החשובות בעולם העתיק, השפיעה רבות על העברית לאורך הדורות. מקובל להעריך כי בסך הכול חדרו מיוונית לשפה העברית, בין ישירות ובין בעקיפין, כאלפיים מילים.¹ אף בלשון חז"ל, במשנה, בתוספתא ובמדרשי הלכה, המשקפים את היי ארץ ישראל בימי שלטון התרבות היוונית, מצינו עקבות רבים להשפעת השפה היוונית;² פרופ' חנוך אלבק ואחרים³ אספו את המילים הזרות המופיעות במשנה, ומספר המילים השאלות מיוונית ומלטינית מגיע בה לכ- 350 מילים.⁴

1. ביחס למספר המדויק של המילים שחדרו לעברית מיוונית, ראה: Daniel Sperber, Greek in Talmudic Palestine, Ramat-Gan 2012, pp.20-38.
2. יחזקאל קוטשר, השפעת היוונית על הלשון העברית. מחניים קיב (תשכ"ז), עמ' נד-נד.
3. חנוך אלבק, מבוא למשנה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 203-215. רשימות של המילים היווניות מצויות כנספחים לחלק מהמסכתות שנתפרסמו במסגרת ההוצאה המדעית של המשנה (מיסודם של גיאורג בֶּר ואוסקר הולצמן). בימים אלה מוגשת עבודת תואר שלישי באוניברסיטת תל-אביב בנושא תורת ההגה של המילים השאלות מיוונית ומלטינית במשנה, על ידי שי היימנס, שעשה רשימה מעודכנת ומתקנת בעבודתו של המילים השאלות. תודתי אליו שהפנה אותי לרשימות אלה.
4. מספר המילים ברשימה זו שמקורן יווני, עולה בהרבה על מספרן של אלו השאלות מלטינית (90% יוונית מול 10% לטינית בלבד), כאשר מסתבר שהמילים הלטיניות חדרו לעברית בתיווכה של היוונית, ולא ישירות מלטינית.

א. ביאורי מילים יווניות בפירוש המשנה לרמב"ם

הרמב"ם, בפרט בפירושו למשנה, הקדיש מחשבה רבה ללשון המשנה.⁵ הרמב"ם ראה את לשון המשנה כמודל לחיקוי של לשון מדויקת ובהירה. את הערכתו ללשון המשנה כתב הרמב"ם בפירושו למשנה (תרומות א, א):⁶

העיקר בכל לשון חוזר למה שדברו בו בעלי אותו הלשון ונשמע מהם, ואלו בלי ספק עבריים בארצם כלומר בארץ ישראל...⁷ ועל זה הדרך תהיה תשובתך לכל מי שחושב מן החדשים שלשון המשנה אינו צח ושהם עשו פעלים שאינם נכונים באיזו מלה מן המלים. והיסוד הזה שאמרת לך נכון מאד אצל המלומדים השלמים המדברים על הענינים הכלליים הכוללים כל הלשונות כולם.⁸

5. באופן כללי, איכות הלשון הינה גורם משמעותי בכתביו של הרמב"ם. על גדלותו בתחום הלשוני ראה סיכומו של הרב פרופ' יצחק טברסקי, מבוא למשנה תורה לרמב"ם, ירושלים תשנ"א, עמ' 266-267. על ענייני לשון בפירוש הרמב"ם למשנה כבר עמדנו בעבר, ראה: דרור פיקסלר, מקורות וביאורים לפירוש המשניות לרמב"ם על מסכת עבודה זרה, על פי כתב יד הרמב"ם, נטועים ו (תש"ס), תבונות עמ' 37-57; הנ"ל, לשון וסגנון בפירוש המשנה לרמב"ם, מעליות כה - קובץ לציון 800 שנה לפטירת הרמב"ם, מעלה אדומים תשס"ה, עמ' 199-247. ההתייחסות לבחירת הלשון בחיבוריו השונים, ושאיתו לתרגם את הכל לעברית, מצויה באגרות שונות במהלך חייו: תשובה לצור בענין מנין המצוות, אגרות הרמב"ם, מהדורת ר"י שילת, מעלה אדומים תשמ"ז, עמ' רכג; אגרת אל מר יוסף אבן ג'אבר, שם עמ' תח-תט; אגרת ללוניל, שם עמ' תקנה.
6. הציטוטים מפירושו הרמב"ם למשנה לקוחים ממהדורת ר"י קאפח, ירושלים תשכ"ג-תשכ"ט, פרט להקדמות בפיהמ"ש בהן עשינו שימוש במהדורת ר"י שילת, ירושלים תשנ"ב, ומסכתות תשנ"ב, ומסכתות ברכות פאה ועבודה זרה - מהדורתנו, ירושלים תשס"ב-תש"ע. השווינו עם כתב יד הרמב"ם, מהדורת צילום פקסימילית שלושה כרכים, בעריכת ר. אדלמן, קופנהגן תשט"ז-תשכ"ו.
7. לדעת הרמב"ם, העברית הייתה שפה חיה בארץ ישראל מתקופת המקרא עד לתקופת המשנה. החידושים שבמשנה אכן כוללים זיקות אורגאניות בינם ובין צורות קדומות יותר של הלשון העברית החיה. כך גם כתב רבי תנחום הירושלמי (שחי באזור ארץ ישראל פחות ממאה שנים לאחר הרמב"ם) במבוא לאלמרשד אלכאפי (מהדורת הדסה שי, ירושלים תשס"ה עמ' 7): "ידוע שהמשנה רובה עברית, על פי הלשון שהשתמשו בה באותו זמן". השווה לדברי ר' שלמה פרחון במחברת הערוך, ערך תעה (שנת תר"ד, דף עד ע"ב): "לא קבלנו לשון הקדש מן רב אלא מצינו המקרא ודמינו דבריה זה לזה וזה מזה".
8. דברי הרמב"ם הללו הם בעקבות ר' יונה אבן ג'נאה בהקדמתו לספר הרקמה (מהדורת וילנסקי, ברלין תרפ"ט, עמ' יט-כ): "ויותר נפלא ומגונה מזה ממעשיהם ונגלה מסכלותם, מה שהם תופסים עלינו, עדת המפרשים ספרי ה[א]-להים, בהביאו עד מן המשנה, בעבור שהם מגנים אותה במה שנמצא בה ממלות זרות, יוצאות חוץ להקשת הלשון. כמו מה שנאמר בה: לא יתרום ואם תרם תרומתו תרומה. אמרו כי זה טעות, כי התו מן תרומה אינה שרשיה". מי הם שאבן ג'אנא והרמב"ם יוצאים כנגדם? המהדיר לספר הרקמה (הערה 8) משער כי מדובר בקראים, ואילו הרב פרופ' טברסקי (לעיל הערה 5, עמ' 245-246 - מבלי להביא אסמכתא לדבריו) משער כי מדובר בר' מנחם בן סרוק. מדברי רבי תנחום הירושלמי במבוא לאלמרשד אלכאפי (לעיל הערה 7 עמ' 15) לא נראה כי מדובר בקראים, שכן הוא כתב: "דע שיש במשנה מילים... בניגוד לנהוג על פי כללי הלשון הנכונים... ונהגו על פי אותם שמות בכל ספרי ההלכה, ונפוצו בעם. ואולם אנשי הלשון החדשים פסלו אותם ואמרו שזהו שימוש מוטעה ואסור בהחלט. לדוגמה תרומה..."

כיוון שהרמב"ם חיבר את פירוש המשנה בשפה הערבית, הוא ראה לעצמו כמטרה ראשונה להסביר את מילות המשנה, הכתובה בעברית, לקורא היהודי דובר הערבית. לכן כמעט בכל משנה מעתיק הרמב"ם את לשון המשנה ומתרגם אי-אלו מילים וביטויים לערבית.⁹ הרמב"ם השתדל לבאר מילים אלו באמצעות לשון המקרא, לשון התרגומים וכללי לשון העברית כנגזרות דקדוקיות, מילים מורכבות ואותיות מתחלפות.

אם נעיין ברשימת המילים היווניות המופיעות במשנה נופתע לגלות כי בדרך כלל הרמב"ם לא הסביר כי מילים אלו הגיעו למשנה מהלשון היוונית, אלא "גייר" אותן ומצא להן נגזרת בשפה העברית, למרות שניתן לשער שידע כי מקורן ביוונית.¹⁰ כך הוא עשה לדוגמא ביחס למילה אֶסְטִינְס¹¹, (פיהמ"ש ברכות ב', ו): "ופירוש אֶסְטִינְס, שגופו מצונן, נגזר מן צְנָה אף על פי שנכתב

9. הר"י קאפח במהדורתו בחר ברוב המקרים לתרגם לעברית גם את המילה שהרמב"ם הסביר בערבית, וכך נראה כאילו פירש הרמב"ם את המילה הכתובה במשנה, במילה עברית נרדפת. נראה לי, שבמקרים אלו מתאים יותר להשאיר את המילה בערבית, מפני שזו הייתה כוונת הרמב"ם - הבאת תרגום ערבי ולא פירוש לעברית. הדבר עשוי אף ליצור שיבושים בתרגומים מערבית. ראה אצל ר' מימון אבי הרמב"ם באגרת הנחמה (מהדורת קלאר-פישמן, ירושלים תש"ה, עמ' כה-כו), שהביא את נוסח התפילה הקצרה, והוסיף בעניינה מספר הלכות. בהמשך דבריו הביא גם תרגום לערבית של נוסח התפילה הקצרה; המתרגם תירגם גם קטע זה, וכך יצא שיש שני נוסחים לתפילה קצרה - המקור והתרגום לעברית של התרגום הערבי. כאמור, היה עליו להשאיר את הדברים בערבית, שהרי ר' מימון תירגם את התפילה העברית לערבית.

10. הרמב"ם אמנם לא ידע יוונית, ואת הפילוסופיה היוונית הוא למד מתרגומה הערבי (אבן סינא ואלפראבי) וכך גם ביחס לידיעותיו ברפואה (כתבי קלאודיוס גלנוס שתורגמו לערבית על ידי חנין אבן אסחאק), וייתכן כי אף את האותיות היווניות לא הכיר (ראה לקמן הערה 33). אך נראה כי הוא הכיר את ספר הערוך (ראה בהקדמת חנוך יהודה קָהוּט לערוך השלם, וינה תרל"ח, עמ' XXVI ובתשובות ר' אברהם בן הרמב"ם ס' קי', ובערוך ניתן למצוא לחלק מהמילים שבמשנה את המקור היווני שלהן. ראה גם לקמן הערות 31 ו-39). גם אם לא יצאנו מכדי ספק בהכרת הרמב"ם את הערוך (לא נמצא מקום מפורש שהוא מוזכר בשמו, למרות שבכל פירוש המשנה ניכר היטב חותמו של הערוך), אנו מוצאים כי הרמב"ם הסביר כמה מילים שבמשנה כיוונית, והביא את ההסברים בשם חכמים קדמונים שעשו כך (ראה בהמשך בקטע ליד הערה 28) - הרי שהיו לפניו בוודאי מילונים הדומים לערוך. כמו כן, בזמן כתיבת ספרו הרפואי 'ביאור שמות הרפואה' כתב הרמב"ם זיהויים לצמחים ביוונית. ראה לדוגמא ביחס לצמח הַעֲדָל (משנה עקצים ג', ד), אותו זיהה הרמב"ם עם "אלשטינגר" ובביאור שמות הרפואה מט' 367 (מהדורת מונטר, ירושלים תשכ"ה, עמ' 102) כתב: "שטר'ג' הוא 'אל עצאב'... וגם לפידיון" כאשר הכוונה: לבדיון (Lepidium).

11. כך ניקד אותה הרמב"ם במקור, ראה מהדורתנו (לעיל הערה 6). המילה ביוונית: ασθενής. יצוין כי במשנה כתב הרמב"ם "אֶסְטִינְס" ללא יו"ד, ובפירושו "אֶסְטִינְס" עם יו"ד, ובמקום אחר (כפורים ג', ה) הוא כתב מילה זו (פעמיים, פעם במשנה ופעם בפירוש) בצורה שלישית, "אֶסְטִינְס" (ובכל אחד מהמקומות ניקד באופן שונה. על הניקוד בפירוש הרמב"ם למשנה, ראה מה שכתבנו בנספח למסכת ברכות - מהדורה מבוארת [לעיל הערה 6 עמ' תצב]). וראו תשובת הרמב"ם כאשר נשאל על נוסח המשנה (תשובת הרמב"ם מהד' בלאו, ס' תמב): "דעו כי על נוסח המשנה איך היא, אין לישראל. וכי המשנה ספר העזרה היא שאין בה אות חסירה או אות יתירה? ומניין אנו יודעים האיך כתב רבינו הקדוש במשנה 'ניזונת' או 'הניזונת'? אלא מן הזקנים, לא מן הספרים". אם כן, זוהי דוגמא למקרה בו אין נוסח אחד ברור לכתיבת המילה ובשל כך הביא הרמב"ם כמה נוסחים.

בסמך,¹² וזה מצוי הרבה בשפות".¹³ מקור המילה איסטניס מיוונית, כשהיא מורכבת משתי מילים: תחילית של שלילה = a, ו-sthenos = כוח, כלומר 'לא חזק'. נראה לומר שגם הרמב"ם ידע את מקור המילה, שהרי הרמב"ם הכיר כפי הנראה את ספר הערוך¹⁰ או על כל פנים פירושים דומים לו, ובערך אסתנס נכתב בערוך: "פי' בלשון יוני איש חלש ומזגו רע". היה ניתן להסביר שמה שכתב כאן הרמב"ם שהיא נגזרת ממילת צינה, כוונתו לומר שכאשר חז"ל השתמשו במילה זו במשנה, כיוונו בה למילה שמשמעותה איש חולה שיש לו חום וכל הזמן קר לו. משמעות השאולה ממילת צינה שקרובה בצלילה למילת איסטניס. ברם במקור הערבי כתב הרמב"ם 'משתק', מונח דקדוקי שעניינו גזירת מילה ממילה אחרת; נמצא שהוא אכן הסביר כי מילה זו גזורה ממילה עברית אחרת.

כך גם עשה הרמב"ם בפירוש המילה אסטטית¹⁴ שבמשנה מכות א', ה: "אפילו מאה [באו והזימום] כולם יהרגו. ר' יהודה אומר אסטטיס היא זו, אינה נהרגת אלא כת הראשונה בלבד". בפירושו שם כתב: "אסטטיס היא זו – נגזר מן 'אסטטיס', והוא 'אלנילג'. ענין דבר זה, שהוא אמר כאלו עדות אלו המזימין קדרה של צבע כל מי שנגע בה נתלכלך". כלומר, הרמב"ם הסביר את המילה היוונית כאילו היא נגזרת משמו של הצמח המיועד לצביעה – האסטטיס.¹⁵

12. מצאנו שלושה מקומות נוספים בהם הרמב"ם הדגים חילופי אותיות לאותיות הדומות להן בצליל (תופעה לשונית המוכרת בשפות השמיות – ראה בהערה הבאה), והסביר כך מילים במשנה. כלים ד', ג: "וקוסיים הצידניים – כוסות של חרש בעלי שולים חדין כמו קוץ, ולפיכך נקראו קוסיים ואף על פי שהוא נכתב בסמך, ויש שכותבים בצדי, ויש במקצת נוסחאות שכותבים כוסיים"; נדה ט', ה: "צמרמורית – קשערייה" [תרגום המילה בערבית], והוא כפול מן 'סמר' [מפחדך] בשרי' (תהילים קי"ט, קב), "דהיינו שמילת צמרמורת מקורה ממילת סמר – מילת 'סמר' מוכפלת וס ו- צ מתחלפות; משנה עקצים ב', ו: "האגוזים והשקדים, חבור עד שירסט". ופירש שם הרמב"ם: "עד שירצץ [העתיק את המילה מהמשנה בשינוי], ממה שנאמר 'וירעצו וירוצצו' (שופטים י', ח), ואף על פי שהוא כתוב במשנה בסמך, דבר זה אפשרי בלשונם". בנוסף לאותיות ס ו- צ מצאתי בפיהמ"ש עוד שמונה זוגות של אותיות, בשתיים עשרה משניות, שהרמב"ם ציין כי הן מתחלפות (ראה בנספח למהדורתנו למסכת ברכות, לעיל הערה 6, עמ' תסג-תסד). איסוף דומה עשה הר"ן אפשטיין (מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 1220-1334), אך הוא אסף מכתבי יד שונים של המשנה את המקרים של חילופי אותיות ומבטא בין הגרסאות השונות של אותה המשנה, ואילו אנו אספנו הסברי מילים דרך חילופי אותיות ומבטא.

13. תופעת חילופי האותיות אכן רווחת בשפות השמיות ובעיקר בערבית, ארמית ואוגריתית. הסיבה המשוערת לדבר זה היא שכל השפות השמיות מקורן בשפה השמית הקדומה (פְּרוֹטו־שמית) וכל שפה אימצה את אותן המילים בהגייה שונה; המילים עברו בין הלשונות דרך השמיעה, ובעקבות כך בכל שפה נוצר כתיב שונה שנבע משמיעה שונה.

14. ביוונית: σάστις. "בלשון יון: מחלוקת וערעור" (תפארת ישראל מכות שם, יכין אות כה).

15. כפי שכתב בפירושו לתלמוד על מסכת שבת (מהדורת זק"ש, עמ' מו): "אסטס וקוצה אינן פרי, והוא ממיני הצבעים". בכמה מקומות נוספים במשנה מוזכר צמח האיטטיס בהקשר של צבע (פאה, א', ד [ראה בביאורנו שם עמ' מא]; שבת ט', ה; מגילה ד', ו), ובכל המקומות הללו תרגם הרמב"ם מילה זו לערבית, וכתב 'אלנילג'. יתכן אמנם כי למילה 'אסטטיס' עצמה משמעות מקורית ביוונית, אך בזמן המשנה היא כבר הייתה שם של צמח.

באופן דומה ביאר הרמב"ם את המילה אספקלריא¹⁶ במשנה כלים ל', ב: "ספקלריה, הוא המסך שעושים כדי שייראו הצורות מאחוריו. והיא לדעתי מלה מורכבת, 'ספק לראיה', ופירושה ראייה מסופקת לפי שהרואה מאחורי מסך של זכוכית או שהם או כל דבר שקוף זולתם אינו רואהו במקומו המדויק כפי שמתברר במדעי הראות, וכן אינו נראה כפי ממדיו המדויקים". הרמב"ם מתאר כאן את תופעת שבירת האור,¹⁷ ואת מילת ספקלריא¹⁸ היוונית הוא מסביר במילה עברית המורכבת משתי מילים עבריות אחרות – ספק לראיה.¹⁹

עקרון פרשני מסוג אחר נקט הרמב"ם ביחס למילת אסקריטין²⁰ (שבמשנה חלה א', ד). פעמים רבות הרמב"ם מבאר מילים שבמשנה דרך תרגומם הארמי²¹, וכך עשה גם במקרה זה: "אַסְקְרִיטִין²², תרגום צפחית". הכוונה לפסוק בשמות (ט"ז, לא): "ויקראו בית ישראל את שמו מן והוא כְּזָרַע גֹּדֶל לְבָן וְטַעְמוֹ כְּצִפְחַת בְּדָבָשׁ", ותרגם שם אונקלוס: "טעמיה כאסקריטון בדבש". הרי שלמרות שיש לשער כי ידע הרמב"ם שמקור המילה לא בארמית, אלא הארמית שאלה מילה זו מיוונית, ביטל את המשמעות היוונית שיש למילה זו והביאה כמילה בארמית.²³ הרמב"ם ראה בעברית ובארמית

16. ביוונית: σπεκλαριον. במקרה זה מקור המילה הוא ברומית (לטינית), lapis specularis או specularium, משם נשאלה ליוונית ומיוונית נשאלה לעברית.

17. במעבר בין שני חומרים שונים (כמו מעבר בין אויר למים) האור משנה את כיוונו: חלק ממנו מוחזר, כלומר מתרחשת החזרת אור, וחלק אחר שלו עובר הלאה לחומר השני, ובנקודת המעבר הוא גם משנה את כיוון התקדמותו. תופעה זאת מכונה שבירת האור והיא הסיבה לכך שכפית בכוס מים נראית קרובה וגדולה יותר ממה שהיא באמת.

18. לא זכינו למצוא את כתב יד הרמב"ם לסדר טהרות ואיננו יודעים האם וכיצד ניקד מילה זו במסכת כלים; אך בהקדמה לאבות (שמונה פרקים) כתב וניקד (עמ' רמו): "סְפֶקְלִיָא – שם המראה העשויה בגשם שקוף כגביש וכזכוכית".

19. בדומה לכך גם עשה ביחס למילת פרוזבול (פיהמ"ש שביעית י', ג): "פרוזבול – שם מורכב משמות הרבה, וענינו בלשונם תיקון הדבר והמצוה בו"; וכן בביאורו למילת דיתקי (פיהמ"ש בבא מציעאה א', ז): "דיאתיקי, מלה מורכבת, ופירוט ענינה דא תהא למיקם ולהיות" ומקורו בגמרא שם יט, א; ומילת אפותיקי (פיהמ"ש גטין ד', ד): "ואפותיקי – מילה מורכבת – פה תקנה" (וכך הסביר גם הערוך [ערך אפתק]: "אפה תהא קאי", ואמנם בערוך השלם ערך אפוטיקון [מוסף הערוך לבנימין מוספיא] העיר: "כי בלשון יון אוצר, כמו אסותיקון (=אפותיקון)"; וכן בביאור למילה מְלוֹגְמָא (פיהמ"ש שביעית ח', א): "מְלוֹגְמָא – מלה מורכבת מְלוֹא לוגמא, ולוגמא שם כל צד מצדדי הפה, ר"ל לעיסת אוכל, לפי שדרך ללעוס לעיסה אחת חטים או תאנים או זולתם ושמים על הנפחים והפצעים שבגוף". המילה ביוונית היא μάλαγμα, והכוונה לרטייה העשויה מעיסה דביקה ורכה המונחת על הפצע. הרמב"ם היה רופא והכיר כמה מרשמים שונים של לוגמא, כך שיש לשער שגם ידע את המקור האמיתי למילה. ראה גם לקמן הערה 27 לגבי מילת אפקטיוזון.

20. ביוונית: εσχαρίτης.

21. במאמרנו 'לשון וסגנון בפירוש המשנה לרמב"ם' (לעיל הערה 5) אספנו את כל המילים שביאר הרמב"ם דרך התרגום בפירוש המשנה, עיי"ש.

22. כך ניקד הרמב"ם פעמיים, פעם במשנה ופעם בפירוש.

23. כך גם עשה עבור מילת אלפא, המופיעה בשקלים ג', ב ומנחות ח', א ו- ג. בפירוש המשנה למנחות שם כתב: "תרגום ולמדתם אותם, ותאלפון יתהון", הרי שהפך את אלפא למילה בארמית; וכן למילות אפיקורוס ו- פלגט שנדון בהן לקמן.

שפות אחיות, והשאלת מילה משפה אחת לשנייה הייתה הסבר לגיטימי מבחינתו, ובכך שעצר בארמית ולא המשך ליסוד היווני הרי שגם כאן הציג פירוש ארמי-עברי במקום היווני.

ב. ההסבר לדרכו של הרמב"ם בביאור מילים אלה

הראינו עד כאן כמה דוגמאות כיצד הרמב"ם לקח מילה יוונית והסביר אותה בעזרת כללי דקדוק עברי (אותיות מתחלפות; מילה מורכבת; מילה גזורה) כמילה עברית, או הביא לה מקור ארמי. מדוע עשה כך? ניתן לכאורה להעלות כמה תשובות אפשריות לשאלה זו:

1. הרמב"ם לא ידע שאלו מילים יוניות במקורן.
  2. הרמב"ם ידע שמילים אלו אין מקורן בעברית, אך בהתאם לגישתו כלפי לשון המשנה (כדלעיל) שנערכה על ידי רבי יהודה הנשיא (ש"היה צח לשון ומפלג מכל אדם בלשון העברית", הקדמה למשנה עמ' לז), קבע כי "יסוד קלקול כל לשון הוא כשנכנסת בה שפה אחרת ומתערבת בתוכה" (פיה"ש נדרים א, ב), ולכן העדיף לעברת את המילים הלועזיות המופיעות במשנה.
  3. הרמב"ם ידע שמילים אלו הן לועזיות, ויתכן שגם ידע את מקורן היווני, אך סבר (כאמור) כי העברית הייתה שפה חיה בארץ ישראל מתקופת המקרא עד לתקופת המשנה כך שלמילים אלו היה בסיס עברי. דהיינו, החידושים שבמשנה כוללים זיקות אורגניות בינם ובין צורות קדומות יותר של הלשון העברית החיה, והרמב"ם בפירושו ניסה לשחזר זיקה זו.²⁴
- למעשה נראה כי הרמב"ם ידע כי מדובר במילים יוניות אך ביקש לומר שחכמי המשנה הפכו אותם למילים בעברית (בדומה לאפשרות 2 לעיל ויתכן אף אפשרות 3). כך משמע די במפורש בפירושו לפרה (א, ג):

השמות הללו שקרא לכל אחד מהם כולם ענינם אחד, והוא שיצא מגבול מסויים ולא הגיע לגבול שאחריו אלא נשאר בין שני הגבולות, מהם שמות יוניים ומהם ארמיים.²⁵ פלגט מלה מורכבת פלג גס כלומר עבר את גבולו בהרבה... פרבר יגמא שם יוני ענינו מטבע של מלך שהועבר ונעשו מעותיו כסחורה.

24. ראה לעיל הערה 7.

25. הר"י קאפח במהדרותו לפירוש המשנה תרגם 'סוריים' אך בדרך כלל כאשר כתב הרמב"ם 'סריאניה' תרגם הר"י קאפח 'ארמית', ראה שבת כ"ב, ו; כפורים ג', יא; סנהדרין י', א ועוד. במאמר כ"ה בפרקי משה שצורף כנספח ב למהדרותו לאגרות הרמב"ם, ירושלים תשמ"ז, עמ' קנ, גם כן תרגם הר"י קאפח 'סריאניין' כסורים, אך בהערה 12 כתב: "הכוונה כנראה ללשון הארמי. ונמנעתי מלתרגם 'ארמיים' כי בהרבה מקומות מבחין רבנו בין 'סריאניה' סורית, לבין 'ארמאניה' ארמנית. ורבים סוברים כי בשם 'סריאניה' מתכוון הוא באמת ללשון הארמי".

הרי שידע הרמב"ם כי קיימות מילים במשנה שמקורן ביוונית.²⁶ בנוסף לכך, הרמב"ם הכיר בהשפעת השפה היוונית על לשון חכמי המשנה והעיד על קרבתה המסויימת לעברית.²⁷ בפירוש המשנה (מגילה ב', א) תיאר את המציאות אצל התנאים:

עברי שקראה תרגום בכל לשון לא יצא חוץ מלשון יוֹנִי, אבל קוראין אותה לְעוֹזוֹת בְּלֶעַז, והוא שכתובה בלעז²⁸ כדי שלא תהיה הקריאה על פה. ומה שייחד לשון יוֹנִי משאר לשונות, לפי שהיה ידוע אצלם, הלא תראה אמרו לעיל בספרים לא התירו שיכתבו אלא יוֹנִית, והטעם לכך לפי שהם תרגמו את התורה בלשון יוֹנִי²⁹ לתלמי המלך ונתפרסם אצלם אותו התרגום עד שנעשה אצלם אותו הלשון כלשונם וכאלו הוא אשורית, וכך אמרו לשון יוֹנִי לכל כשר. ונוסף לכך היתה לשון זו חשובה בעיניהם, רבינו הקדוש אמר מה לי ללשון טְרָקְסִי אי לשון עברי או לשון יוֹנִי.

הרמב"ם אף הסביר בעצמו כמה מילים נדירות במשנה כלשון יוונית. ראה לדוגמה פיהמ"ש מנחות ח', ו: "אליוסֶטון,³⁰ שהונח בשמש, כלומר שמניחין אותו בכדים בשמש עד שיוטב, כדרך שעושין במצרים, ואמר אחד המפרשים³¹ כי שם השמש ביוונית אליוסטון"; פיהמ"ש כלים ב', ה: "רונקי, שם יוני³² והם הירקות השלוקים כאשר נסחטו ונדבקו זה בזה"; פיהמ"ש כלים כ', ה: "חכמים אומרים עד שימתח את הקנים עליה משלשה צדדין כתבנית כף והוא אמרו כמין כי ואז תהיה טהורה ולא תתשמא במשכב הזב. ושמה רצה באמרו כאן כמין כי יונית כמו שבארנו במנחות", וכוונתו למנחות ו', ג שם צייר את האות היוונית³³; אספר כמטבע ביוונית (מעשר שני ב', ט; עדיות א', י). ברם בכל

26. הרמב"ם כותב כי 'פרבר יגמא' זו מילה ביוונית כאשר הכוונה למילה 'פרכרגמא', אך גם המילה 'פלגס' היא יוונית שמשמעה נער מתבגר שיצא מימי הילדות ועדיין לא בא לכלל בחרות. הר"י קאפח הסביר (הערה 17 במהדורתו) כי הרמב"ם התכוון שהמילה 'פלגס' עצמה היא גם יוונית וגם סורית (ארמית). מכל מקום הסביר אותה כמילה מורכבת משתי מילים בעברית. כך גם עשה ביחס למילות אפקטויזון בפירוש המשנה לשבת כ"ב, ו: "היא מלה מורכבת ממילים ארמיות אפיק טוי זון", והשווה להסבר הערוך בערך אפקטויזון (וגרס בפ ולא בו) שגם כן הביא את הנוטריקון הארמי אך הוסיף כי המילה יוונית. בטיוטא לשבת (מהדורת סיימון הופקינס, ירושלים תשס"א) עדיין לא הביא הרמב"ם את ההסבר של המילה המורכבת גרס אפקטניזין (דף ז ע"ב שורה 17) והסביר בערבית כי המשמעות היא אלקי (=הקיא).

27. "מוצא אותיות ארבע שפות הללו [עברית, ערבית, ארמית ויוונית] אחד, פרט לאותיות מעטות, אולי שלש אותיות או ארבע" מאמר כה בפרקי משה הרמב"ם מהדורת מונטר ירושלים תשכ"א עמ' 361-362; תורגם מחדש על ידי הר"י קאפח, וצורף כנספח ב למהדורתו לאגרות הרמב"ם (לעיל הערה 25) עמ' קמט-קנ.

28. עד כאן כתב בפירוש המשנה בעברית.

29. מילה זו כתובה בערבית 'יונאן'. בכל שאר ההופעות בפירושו למשנה זו של המילה 'יוונית' כתב הרמב"ם את המילה בעברית וניקד אותה (חמש פעמים!).

30. בפירוש ניקד הרמב"ם את המילה באופן חלקי, אך במשנה ניקד אותה בצורה מלאה וכתב אֶלְיוֹסֶטון.

31. נראה כי כוונת הרמב"ם כאן לערוך, שביאר בערך אֶלְיוֹסֶטון כי זו שמש בלשון יוונית (וראה שם בערך אלייסטון).

32. יש להעיר כי לא ידוע זיהוי יווני למילה זו.

33. האות שהרמב"ם צייר היא C ולא χ המוכרת לנו. אומנם בפירוש המשנה כריתות א', א נראה כי במהדורה ראשונה היה מצויר שם X, אך מחק הרמב"ם סימן זה, ועל פי התיאור ברור כי התכוון לאות הסגורה בג'

המקומות הללו עשה זאת הרמב"ם רק אחרי שלא מצא דרך להסביר את המילים בעברית. נראה אם כן, כי הרמב"ם ידע כי המילים יווניות, אך מסיבות 2 ו/א 3 לעיל עברת אותן. לגישה זו של הרמב"ם יש סימוכין אצל חז"ל, שהסבירו מילים לועזיות על בסיס מילים עבריות הדומות להן מבחינה מסוימת, למרות שכנראה ידעו שאין מקורן בעברית. כך למשל העיר טבריה שנקראה על שמו של הקיסר הרומי טיבריוס, וחז"ל ידעו זאת, שכתבו במדרש רבה בראשית (פרשה כ"ג סימן א): "קראו בשמותם עלי אדמות, טבריה על שם טיבריואיס". אך בגמרא במגילה (ו, א) נאמר: "למה נקרא שמה טבריא? שיושבת בטבורה של ארץ ישראל... למה נקרא שמה טבריא - שטובה ראיתה". יודגש כי אין זה משנה לענייננו אם אמוראי הבבלי הכירו את טיבריוס, עצם מדרש שמות שכזה יכול להוות השראה לשיטת הרמב"ם.³⁴

נראה שאת ההבנה הזו בשיטת הרמב"ם הרחיב הרב ישראל ליפשיץ בפרושו תפארת ישראל לפסחים (פרק י, בועז, אות ג):

נ"ל דאע"ג דנראה שהמלות נסתרסו הרבה ממה שהן במקורם בלשון יון, אבל חז"ל שהם הם בעלי לשון הקדש כרמב"ם ריש תרומות כך דרכם בקדש, שכשקבלו מלה יונית לתוך לשונו הקדושה, הכריחוה להתייחד תחלה. לכן שבשו המלה במקורה בכוונה, והסבו לקרותה באופן אחר, דהיינו כפי הנאות לפרשה ע"פ דרך לשונו הקדושה.³⁵

מן הצד, אם כנים דברינו הרי ששגויה המסקנה שהסיקה לאחרונה הפרופ' חנה כשר.³⁶ כשר מצינת כי בפירוש המשנה לסנהדרין (י, א - הקדמה לפרק חלק) הסביר הרמב"ם כי אפיקורוס היא מילה בארמית, כאשר כתב (עמ' קמ): "מלת אפיקורוס, היא מלת ארמית, ענינה ההקלה והזלזול בתורה או בחכמי התורה".³⁷ ואילו במורה הנבוכים (א, ג) כתב הרמב"ם כי אפיקורוס הוא שם פרטי

צדיה. גם במשנה תורה הלכות כלי המקדש והעובדים בו א', ט (בכתבי היד וכן במהדורת ר"י שילת, רמב"ם מדויק, ירושלים תשס"ח) מצויר C ולא X כבדפוסים שתיקנו בכדי להתאים למה שהם מכירים.

34. הפנה אותי הרב אבינדב אבוקרט לפירושו של הרש"ר הירש לשמות ל', טז (ירושלים תשס"ב, עמ' תז), שהזגים את התופעה של נדידת מילים משפה לשפה. לדבריו המילה 'קלבו' (משנה שקלים א', ו) מקורה בעברית, או בפיניקית הקרובה אליה. הצורה המקורית של המילה הייתה 'חלפון' משורש חל"פ. מילה שמית זו עברה ליוונית מהפיניקים שמהם קיבלו כמה ניבים בלשון המסחר (כגון ערבון). היוונים שינו ל-κόλλυβος, ובלבוש יווני זה חזרה המילה את מולדתה העברית בצורת קלבו. אם כן, יתכן כי חכמי המשנה לקחו את המילים מיוונית ושחזרו את המובן המקורי שהיה להן בעברית. אומנם ההשערה שלפיה κόλλυβος מקורה בשמית נדחתה במחקר המודרני; ראה למשל במילון האטימולוגי ליוונית עתיקה של שנטרן (Chantraine), בערכו. מכל מקום, דוגמא אחרת לתופעה זו היא המילה "אלף", שיצאה ליוונית וחזרה ללשון המשנה כ"אלפא" (ראה לעיל הערה 23).

35. והביא שם דוגמאות רבות למילים ביוונית שחז"ל הפכו ללשון עברית, עיי"ש.

36. חנה כשר, על המינים, האפיקורסים והכופרים במשנת הרמב"ם, בני ברק תשע"א.

37. המקור לכך בסנהדרין צט, ב-ק, א: "אפיקורס... זה המבזה תלמיד חכמים... מיחזי כי אפיקורוסא".

של איש.³⁸ בשל כך מסיקה כשר (עמ' 72): "נראה אפוא כי אפשר להצביע על תהליך של שינוי במשמעות המונח 'אפיקורוס' בכתבי הרמב"ם. בפירוש המשנה... יש בו כדי להביא לכלל השערה כי הרמב"ם עדיין לא הכיר את הפילוסוף היווני ואת תפיסתו כאשר כתב את פירוש המשנה".³⁹ ברם לאור הממצאים במאמרנו, מתברר שכאשר יכול הרמב"ם להסביר את המילה בעברית או בארמית, העדיף לעשות זאת – וזוהי הסיבה שבחר להסביר (במקום המתאים מצד הקשרו) את המילה אפיקורוס כמילה ארמית עצמאית, ללא תלות במקורה היווני.

ג. סוף דבר

ראינו כי למרות ההשפעה שהייתה לשפה היוונית על לשון המשנה, הרמב"ם, בעקבות חז"ל, השתדל להסביר גם את המילים היווניות שבמשנה כמילים עבריות וארמיות. אין זה אומר שהוא לא ידע שהן יווניות במקורן, ורגילים לדבר שהוא אכן הכיר את המקור למילים אלו, ובכל זאת התייחס אליהן כאל מילים עבריות וארמיות מפני הטעמים שהוזכרו לעיל, ובראשם כנראה השאיפה שלא לערב בלשוננו המשנאית מילים שהן לועזיות במוצהר.

38. אפיקורוס (ביוונית Ἐπίκουρος) חי בין השנים 341-270 לפנה"ס. היה פילוסוף יווני, מייסד האסכולה האפיקוראית. הרמב"ם מזכיר את אפיקורוס כשם פרטי של אדם גם במורה הנבוכים ב, יג; שם פרק לב; ג, יז.

39. בעמ' 68 היא מביאה כסיוע לסברא זו את ר' נתן בן רבי יחיאל מרומי בעל הערוך, בערך אפיקורוס. כמובן שזו טעות וכוונתה לבעל הערוך השלם חנוך יהודה קאהוט שאכן כתב דברים אלו בעמ' 233. ר' נתן בן רבי יחיאל מרומי בעל הערוך נפטר לפני הולדתו של הרמב"ם. הרב זאב גושהולד, במאמרו: יחס חכמינו למיתולוגיה היוונית, מחנניים קיב (תשכ"ז) עמ' לו-מט [פורסם גם בתוך קובץ מאמריו: תחכמון כרך א (תש"ע) עמ' 436-437] אף מפליג יותר וטוען: "כאשר חיבר הרמב"ם את פירושי [ה]משנה עדין לא הכיר את החכמה היוונית והתאמץ למצוא פירוש המקרב את המילה ללב עברי". ברם הרמב"ם הכיר את הפילוסופיה היוונית עוד מינקות, ועוד קודם לפירוש המשנה חיבר את ספר מילות ההגיון, שנכתב ככל הנראה כשהיה בן שש-עשרה או שבע-עשרה, ומרכז באופן נהיר ותמציתי את עיקרי הלוגיקה האריסטוטלית. על יחוס החיבור לרמב"ם ראה A. Herbert Davidson, *Moses Maimonides: The Man and His Works*, NY 2005, pp. 313-322. כמו כן הפילוסופיה היוונית שזורה לאורך פירוש המשנה ובעיקר בהקדמה למסכת אבות ובהקדמה לפרק חלק.